

Bukovitz Zsuzsa

JÓZSEF ATTILA: "K Ö L T Ő N K É S K O R A"

/verselemzés/

A "Költőnk és Kora" című vers a legutolsó József Attila-versek közé tartozik. Mindössze öt vers születik még ezután a költő tollából / Le vagyok győzve...; Szürkület; Karóval jöttél...; Talán eltűnök hirtelen...; Ime, hát meglettem hazámat.../, s ezeket a költő kései termésében a legfontosabbak között tartjuk számon. Nem kevésbé fontos azonban a "Költőnk és Kora" sem.

A részletesebb elemzés igazolni látszik azt a benyomást, hogy nagy igényű, nagy kompozícióju versről van szó, mely kísérlet a kései versekben feszegetett számos probléma összefogására, egybekomponálására.

József Attila kései költői korszakának megvan az a sajátossága, hogy a versek veszítenek zártságukból, az egyes darabok legtöbbször nem állnak össze kerek egészé, a témák szétesnek, több téma egymással keveredve versről versre újra előbukkan. Lezártnak alig tekinthetjük ezeket a verseket, s vizsgálatot is csak szintetikusán lehet végezni e verscsoporton belül. A "Költőnk és Kora" sem kivétel ezalól, viszonylagos önállósága ellenére sem. Mégis: néhány motívuma segítséget nyújthat ahhoz, hogy az utolsó versekben szereplő központi fogalmak, költői képek tartalmát jobban megfejthessük.

Különösen a "semmi"-motivum illetve az "ür"-motivum kínálkozik erre.

A semmi-motivum az utolsó versek majd mindegyikében előfordul. Valahányszor megjelenik, mindig újabb aspektusból van megvilágítva. Felmerül mint lehetséges perspektiva, még nem valószínűség, csak fenyegetés: "az ólálkodó semmi" /Flóra-ciklus, 5.- Megméréssel/; "Ijessz meg engem, Istenem, /ne ránts on el a semmi sodra." /Bukj föl az árból/. Egy helyen magatartási lehetőségként merül föl: vállalni az érthetlent, ismeretlen dolgokat a megismerés szándékával /Csak az olvassa.../. Megjelenik a semmi félelmetes hatalomként mint aktív pusztító erő /Sas/, másutt az értelmetlen élet jellemzőjévé válik: "Kitetszik, mily üres dolog, /mily világ visszája bolyog/ bennem, mint lélek, a lét türelme." /Kiknek adtam a boldogot.../. Sorrendben ezután a 37-es versek közt a "Költőnk és Kora" semmi-motivuma következik, végül pedig a Szürkület, ahol a semmi fogalma kifejezetten a megsemmisülésre utal: "A tárgy-egyén mind elválk a többitől, / magába mélyed és talán megsemmisül."- Nézzük most a "Költőnk és Korá"-t:

Ime, itt a költeményem.

Ez a második sora.

K betűkkel szól keményen

címe: "Költőnk és Kora".

Ugy szállong a semmi benne,

mintha valaminek lenne

a pora...

A semmi pusztja megjelenése - a szövegösszefüggés alapján - sejteti, hogy olyan tényezőről van szó, amely képes determinánssá válni. Megléte összefüggésben van a valamivel: létét a valami létére lehet visszavezetni. Azért kelt zavaró érzést, mert csak bizonytalanul mutatható ki: por alakjában szállong.

A költő itt regisztrálja filozófikusan utolsó éveinek tragédiáját. - A valóságos világ plasztikus természeti képekben jelenik meg. Ezek a vers legerőteljesebb sorai, keretként fogják össze az ürrel és az ürben való vívódást. Az első képek még egy hasonlat részei: "ahogy zug a lomb, a tenger,/ ahogy vonitanak éjjel/ a kutyák...". Az utolsó versszak természeti képe pedig a maga totalitásában önálló mondanivalóju kép.

A valami és a semmi világát már az 1. versszakban sem tudta elhatárolni a költő. A 2.-ban még jobban összefonódnak:

Ugy szállong a semmi benne,
mint valami: a világ
a táguló ürben lengve
jövőjének nekivág;
ahogy zug a lomb, a tenger,
ahogy vonitanak éjjel
a kutyák...

A semmi és a valami hasonló alakzatot vesznek föl: "Ugy szállong a semmi benne, mint valami." Már nemcsak azt

látjuk, hogy a semmi a valaminek alárendelt része, hanem egyformán kis rész mind a kettő. A semmi maga mellé kényszerítette a valamit. Paradox győzelme ez a kis semminek. Majd egy átvezető szó következik: "a világ". Ez vonatkoztatható az előbbi gondolat befejezésére és a következő kezdésére. A semmi olyan, mint a valami, mind a kettő olyan, mint a világ, mind a kettő lehet már a világ. Lekicsinyülnek tehát ezek a kategóriák, nem lesznek elégségesek, mert " a világ a táguló űrben lengve jövőjének nekivág." Nagyobb egységet keres a költő, más szférát, ahová mind a két fogalom beletartozhat és ahol esetleg elnyerheti a helyét: ez lesz a táguló űr. Még mindig bizonytalan a keresés, mert ugyanugy, ahogy az első versszakban a semmi "szállongott", most a világ is csak "leng", az ember számára meghatározhatatlanul. Lekicsinyült az ember is, nem mérheti fel a maga világát, csupán a világ lengésének függvénye lehet, bizonytalaná vált egész léte. A képek egyrészt alátámasztják a bizonytalanság érzését, másrészt, mivel a végtelenség hangulatát idézik, már az űr felé irányítanak.

A négy versszaknyira terjedő nagy költői képbe itt lép be az űr motivuma. Mielőtt ezt megvizsgálánk, tekintsük át a 37-es verseknek ezt a legkiterjedtebb motivumát. "Űri szemle" - így lehetne jellemezni e versek néhány képét - József Attila kifejezésével, melyet egy Flóra-versben használ /Flórának/. Ilyen űri szemle a Miben hisztek című vers is: Az itt megfogalmazott alternatíva válik alapjává a sokféle differenciált űr-hasonlatnak. A világmindenség mozgása képviselheti a rendet, rendszerszerűséget is. A kozmikus rend azonban nem mindig kölcsönöz biztonságot, gyakrabban válik

valami mechanikus, nyomasztó örökmozgás megtestesítőjévé: "megbonthatatlan rend szerint,/ mint űrben égitest kering/ a lelkemben hiányod" /Az árnyékok/ Az űr ezekben a sorokban az üresség hasonlatának válik alapjává.

- Másutt a világmindenség tudata determináló tényező lesz, az ember számára a világmindenség a börtönnel azonosul. Ezt fejezi ki többször is a csillagbörtön-motivum: "Este van, mindent körüláll a csillag,/ lásd, a mindenség aranyos kalitka,/ benne itt vagy, én csevegöm, óh itt vagy,/ rabmadaracskám!" /Én, ki emberként.../; "S mint a sakál, mely csillagoknak fordul kihányni hangjait,/ egünkre, hol kinok ragyognak,/ a költő hasztalan vonit... /Ó, csillagok, ti! Rozsdás, durva/ vastörökül köröskörül,/ hányszor lelkembe vagytok szurva -/ itt csak meghalni sikerül." /Ős patkány terjeszt kórt.../ - A lelki-szellemi kiüresedés hasonlatai is az űr-motivumban jelentkeznek: "Ha lényed erős, derítő levegőjét / nem szívja szívem közeledbe merülten,/ mint vércse, reám lecsap a lebegő ég / s fuldoklik lelkem az űrben." /töredék/; "Kitágul mint az űr, az elme;/ a csöndbe térnek a dalok./ A hűség is eloldalog / és elmulik szívem szerelme." /Kiknek adtam a boldogot.../ . - És nemcsak az egyén vergődik az űr ürességében, hanem a világ is: "Gyöngé a testem: óvja félelem! / De én a párom mosolyogva várom, / mert énvelem a hűség van jelen / az üres űrben tántorgó világon!" /Négykézláb másztam.../ - Az űr-motivumok sora a Szürkületben záródik le: "Ez ideránt, az odahuz, mind fogdos, vartyog, taszigál, / de észre egyikük sem veszi pupomat,/ mit úgy hordok, mint örült anya magzatát,/ mellyel - azt hiszi - némaságot szül vagy tiszta űrt." - Ugy tűnik, hogy e versek különböző

ürképei a "Költőnk és Kora" hatalmas képében összegződnek.

"A világ a táguló űrben lengve jövőjének nekivág" - erről a világról egy-két sor mulva meglátjuk, hogy ez nem más, mint a világot magában hordozó ember. De azt is láthatjuk, hogy az ember és a világ viszonya nem harmónikus. Egyrészt, míg a világ ebben a versszakban elvontan, önmagában, emberi arculat nélkül indul az űr felé, másrészt, a következő, 3.versszakban a világ törvényeit nem értő, értelemről elhagyott, kiszolgáltatott emberrel találkozunk. A kiszolgáltatottság tényét jelzi a börtön szó, de ezt sugallja az egész versszak is a maga lezárttságával:

Én a széken, az a földön
és a Föld a Nap alatt,
a naprendszer meg a börtön
csillagzatokkal halad -
mindenség a semmiségbe,
mint fordítva, bennem épp e
gondolat...

Itt magát a folyamatot rajzolja meg: miként enyészik el a mindenség és miként lesz az emberi én elhagyatva. Mivel a költői gondolatmenet lépései az egész versben a kozmikus méretek szerint, azok képeiben haladnak, s ennek a folyamatnak a lépcsői is így vannak megalkotva. 5 ilyen lépcső van:

<u>Én</u> a széken	az ember
az a <u>földön</u>	Föld
és a Föld a <u>Nap</u> alatt	Nap

a naprendszer meg a börtön

csillagzatokkal halad

mindenség

naprendszer

világmindenség

Az egyre növekvő lépéseket mondatszerkezet szerint is egyre nagyobb egységek jelzik. A legkisebb egység az én szó. Mondatkezdő, hangsúlyos szó az "Én a széken" szerkezetben. A következő szerkezet: "az a földön". Bár ez a föld lehetne a szoba padlója is, a következő verssorból azonban kiderül, hogy ez alatt a költő már a földgolyót is érti. "És a Föld a Nap alatt" - ez a mondat olyan hosszú, mint az első kettő együttvéve. A következő egység a leghosszabb, két sornyi: "A naprendszer meg a börtön csillagalakzatokkal halad". Itt lendül meg először a ritmus, és az eddig csak mozdulatlanságukban regisztrált egységek után itt lép be a mozgás. A versmondat a naprendszer szóval kezdődik, felveszi a naprendszer mellé a csillagokat, és a mozgás megjelenítésével, a halad igével zárul. Mesteri módon a mondat közepén helyezi el a börtön szót, jelzői minőségben ugyan, de sorvégen, s ezáltal a "börtön" válik a versszak legsúlyosabb, domináló szavává. A fokozást bezáró szót, a mindenség-et a következő sorban helyezte el, ahol az egyben egy új lendületes versmondatot is kezd: " mindenség a semmiségbe, / mint fordítva, bennem épp e / gondolat..." Itt a mindenség és a semmiség újfajta szembeállítására történik meg: a 2. versszakban irányította a küzdelmet úgy, hogy a semmiséget a mindenség világában megkísérelje elhelyezni, A sikertelenség oly nagy, hogy itt valósággal fejtetőre állnak a dolgok: a mindenség halad a semmiségbe.

Láthattuk már a fokozásban, hogy a fokozás eredményeképp milyen óriásira növelte az ellentétet az én és a mindenség fogalma között, melyek a gondolatsor első és utolsó szavai. Az egyén és a világrend szétesésének érzékeltetésére még egy ellentétet él. A fordítva szó az első versszakra utal vissza: "Ime, itt a költeményem" - vagyis a gondolat, melyről tudjuk; "Ugy szállong a semmi benne, mintha valaminek lenne a pora". Tehát a gondolatban az a semmi járja az utját, melyet a költő egyre magasabb rendszerek felé indított, hogy elhelyezhesse. De időközben ez a semmiség leigázta a mindenséget, s a semmiség alakjában mozgó mindenség már a költő törekvése ellen, a költő ellen irányul. Ezért ellentétes irányu a mozgás.

Ha az ür képe uralkodna el a versen, ha az ür mozgásai tudnák kifejezni az "alkonyul" mondanivalót, a vers egységesebb lenne. Vajon miért hagyja el ezt a képet és gondolatsort a 4. versszak után? - Ennek a magyarázata éppen e versszakban rejlik. A 3. versszak után egy bizonyos törés következik.

Úr a lelkem. Az anyához,
a nagy Úrhöz szállna, fönn.
Mint léggömböt kosarához,
a testemhez kötözöm.
Nem való ez, nem is álom,
ugy nevezik, szublimálom
ösztönöm...

A kép még mindig a kozmosz. A téma még mindig az egyén és a mindenség szembesítése. De a gondolat már abszurd.

Az előző versszakban rajzolta meg a semmiségbe hulló világmindenséget, mely természetszerűleg az embert, az egyént is a semmiségbe taszítja. A 4. versszak egyfajta válasz, megoldási kísérlet erre a helyzetre. "Úr a lelkem". - Ez a mondat a versnek pontosan a közepén helyezkedik el. Az úr szó értelmezése itt válik a legbonyolultabbá. Előzőleg leírja, hogy az ő gondolata fordítva halad a világmindenség mozgásával, mert az a semmiségbe halad, a költő gondolata tehát fordítva: a semmiség a mindenségbe. Ha így értelmezzük, akkor az "úr a lelkem" anynyi, mint "lelkem semmisége". Ez szállna a nagy úrhöz. A gondolat kifejezi azt is, hogy az egyén kapcsolatot akar keresni a világmindenséggel, még olyan áron is, hogy a lelkét tétől elszakítsa. Ennek lehetetlensége nyilvánvaló. Mintha összemosódna az egyén és a világmindenség, - de ez már annak a jegyében, hogy mindkettő a semmivéválás folyamatában van. - A hatalmas költői képben a kifejtés során súlyos ellentmondások halmozódtak fel. Az utolsó gondolat a teljes megsemmisülés kozmikus perspektíváját hordozza. Abszurdításával figyelmeztet valótlanúságára. A test és a lélek elválása filozofikus sikon, de közvetlenül utol a halálra. A szállna szó feltételes módban van. Önmagában kifejezi, hogy a szárnyalás nem lehetséges. Mint Madách Ádámja, ő is visszakényszerül a földre. A világba való leszállással megszűnik, feloldódik a semmivé tárgult űrben való küzdelem feszültsége. De akárcsak Ádámnál, a földre való visszaszállás a küzdelem folytatását, újabb küzdelem felvételét jelenti. A földre való visszatérés után a halál is kevésbé félelmetes. Nem az űr ürességébe szállás kényszere okozza majd, több közössége lesz az anyagi világgal.

Olyan halál lesz, mellyel a test úgy tűnik el, mint "az erdőben vadnyom", a test számára lesz "föld, ahol eltemetik", a költő esti fény lesz, mely "az esttel oszol el". /Talán eltűnök hirtelen..., "Költőnk és Kora".

A 4. versszak végén, az abszurditás kielétele után a költő saját maga utal arra, hogy egy pszichológiai játékról volt szó. Ezután következik a vers legnagyobb váltása. Hirtelen kiszakítja magát az űrben való vívódásból, s helyette hangsúlyozza:

Jöjj barátom, jöjj és nézz szét.

E világban dolgozol

s benned dolgozik a részvét.

Hiába hazudozol.

De még jóformán fel sem hívta a figyelmet az "e világra", már újra elvágja a vers fonalát. A gyors változások fokozzák a feszültséget. A dolgozás, a munka fogalma éppen csak felvillan, hogy aztán rögtön átadja a helyét a pusztulás rajzának. A kettő egymás mellé kerülése megkérdőjelezi az értelmes munkát. A munkának ez a kiábrándult szemlélete sokkal élesebben megjelenik egy másik késői versben, a Le vagyok győzve kezdetűben: "Szurkálnak, óvnak tudós orvosok, / irnak is nékem, én hát olvasok, / S "dolgozom", imhol e papirhalom -/ a működésben van a nyugalom". A munka felfogása határozottan gunyos. Erre magyarázatot éppen azokból az űr-motívumokból kaphatunk, melyekben a lelki, szellemi kiüresedésre utal. Itt mind a munka, mind a részvét gondolatán gyorsan átsiklik, szinte kézlegyintéssel intézve el őket:

Hadd most azt el, hadd most ezt el.
nézd az esti fényt az esttel
mint oszol...

Ha visszatekintve tagolni próbáljuk a verset, akkor az első négy versszakban a költő önmagával folytat párbeszédet, önmagát elemzi. Az 5. versszakban kifelé, a világ, az emberek felé szól. A 6. versszak személytelen, itt "a táj beszél". Az egyéni megnyilatkozások elmaradnak, a költő szemlélődik és vele szemlélődnek immár az e világban dolgozó barátok is.

Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyul,
kéken alvad. Sir az apró
gyenge gyep és lekonyul.
Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.
Alkonyul.

E versszak József Attila legtökéletesebb versszakainak egyike. Teljesen zárt, önmaga világát élő kép, a képalkotás sajátosan József Attila-i módszerével felépítve. Hogyan kapcsolódik ez az önálló versszak a vers egészéhez? – Amint a 2. versszakban a semmi győzedelmeskedett, a világnak az Urbe való kilépése sem az értelmes rend birtokba vétele, hanem a semmiség kitágulása lesz. A semmiség problémájának egy szélesebb rendszerben való elhelyezése kudarcba fulladt. A végtelen rendszer is felveszi a semmiség alakját. A tragédia kiteljesedik.

Ezt a kozmosz világában megélt tragédiát az utolsó versszakban földi tragédiává transzponálja, felismeri és láthatóvá teszi a szűk földi keretek között is.

A vers célja a kiút keresése volt. Az eredmény a kiuttalanság felismerése. Az utolsó versszak ellentétben áll az űrben szállongás állapotával, mert itt az egyhelyben álló ember /aki másokat is hív és odaállít maga mellé/ a sikban tekint körül, s mindenki számára közli a felismerést. Ezért ez a versszak a legfontosabb a versben, itt van a súlypont. Itt érthetjük meg azt is, hogy miért olyan fontos felhívni a figyelmet a versre már az első sorban. "Ime, itt a költeményem"- ez azt is jelenti: "Ime, itt a tragédiám".

József Attila a reá nehezedő ellentmondások magyarázatát, feloldását keresve, szinte tapogatózva jut el a "Költőnk és Kora" végső konkluziójának kimondásáig. A záróképben az objektív társadalmi valóságról kapunk hiteles képet, egyben új információt is: a költő még soha nem hangsúlyozta ennyire a pusztulást, soha nem festette ilyen véresen korát. A vers első öt versszakának filozófiai-pszichológiai telítettsége pedig arról tanuskodik, hogy az élmény egyben a személyiség mélyen átélt és megszenvedett élménye is. Így szól hozzánk együtt a "Költőnk és Kora".

IRODALOM

Gyertyán Ervin: Költők és kora /József Attila költészete és esztétikája/
Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963.

Tamás Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig
Irodalomtörténeti Füzetek 43.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.

Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója /József Attila pályakezdése/
Irodalomtörténeti Könyvtár 11.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.

Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihöz /József Attila: Eszmélet/
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.

Egri Péter: József Attila költészetének látomás- és álomszerű mozzanatai
Irodalomtörténet 1960. 253-281.

Bori Imre: A költőről szóltak
Hid, 1964. 105-120., 1447-1455.